

УДК 929:53:001.32(477):027.021(477-25)

Ірина Кіржаєва,

провідний редактор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

**АКАДЕМІК ВУАН Й. Й. КОСОНОГОВ
У СПОГАДАХ КОЛЕГ І УЧНІВ ТА НА ФОТОЗНІМКАХ
(за документами Інституту архівознавства НБУВ)**

У статті представлено аналіз групи документів з особового архівного фонду академіка НАН України Й. Й. Косоногова, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Розглянуті в цій роботі архівні документи є спогадами учнів, колег, дружини академіка. Вони висвітлюють його різнобічну наукову та педагогічну діяльність у галузі фізики, геофізики, метеорології, медицини, а також подробиці біографії вченого, починаючи з дитячих років. Письмові джерела доповнюють 50 фотографій, що ілюструють реалії життя вченого. Документи свідчать про безпосередню участь видатного вченого у створенні Всеукраїнської академії наук, роботі деяких київських вищих навчальних закладів, про його внесок у розвиток фізичної науки тощо.

Ключові слова: Йосип Йосипович Косоногов, Всеукраїнська академія наук, вчений-фізик, фізична лабораторія, підручники з фізики, Київський університет, Ніжинська гімназія, Київські вищі жіночі курси.

Фонд одного з перших академіків ВУАН – фізика, геофізика і метеоролога Й. Й. Косоногова (№ 202), що зберігається в Інституті архівознавства НБУВ, складається зі 133 справ, до складу яких включено документи за 1852–1947 рр. Здавалося б, обсяг невеликий, але різноманітність та добірність документів дає цілісне уявлення про особистість вченого як фахівця та людину.

До інституту документи вченого надійшли 1975 р. після смерті дружини академіка Ксенії Михайлівни Роздольської-Косоногової, яка більш ніж на 50 років пережила його. Піклуючись збереженням пам'яті про чоловіка, Ксенія Михайлівна підготувала та видала неопубліковані рукописи його праць, до останнього зберігала документальні свідчення його життя та діяльності.

У дбайливо збереженому особовому фонді Й. Й. Косоногова гідно представлено його науковий доробок (більше 50 праць); є оригінальні

документи біографічного характеру; матеріали, що свідчать про його педагогічну діяльність та участь у наукових товариствах; офіційне та приватне листування, а також праці колег з дарчими написами Й. Й. Косоногову та необхідні для роботи фахові видання, зібрані вченим.

Окремий розділ особового фонду складають спогади про Й. Й. Косоногова його колег, учнів та дружини. Це шість справ за 1922–1947 рр., які документують життєвий та науковий шлях академіка, а також дають психологічний портрет непересічної особистості. Додаткову інформацію про нього дають 50 фотографій, що ілюструють реалії життя вченого у 1880–1922 рр.

Народився Йосип Йосипович Косоногов 31 березня 1866 р. у станиці Кам'янській Обл. Війська Донського (тепер – м. Кам'янськ-Шахтинський Ростовської області) у родині з козацьким корінням. 1884 р. закінчив Ніжинську гімназію і цього ж року став студентом Київського імператорського університету св. Володимира. З моменту вступу і до останніх днів життя науковця було пов'язане з університетом, по закінченні якого 1889 р. він залишився асистентом на кафедрі фізики та фізичної лабораторії, а 1904 р. став ординарним професором. Викладацьку роботу поєднував із завідуванням фізичною лабораторією та кабінетом фізичної географії, деякий час очолював метеорологічну обсерваторію університету. Водночас читав лекції у Київському Володимирському кадетському корпусі, був деканом фізико-математичного відділення Київських вищих жіночих курсів.

Й. Й. Косоногов як авторитетний вчений 1918 р. увійшов до складу Комісії з вироблення законопроекту про заснування академії наук у м. Києві на чолі з В. І. Вернадським [1]. У цій комісії Йосип Йосипович відстоював необхідність організації в межах академії фізичного інституту [2], але, на жаль, за його життя це бажання не здійснилося.

У березні 1922 р. Й. Й. Косоногова було обрано дійсним членом ВУАН, а 22 березня цього ж року він передчасно пішов з життя.

Зі щирим болем і співчуттям відреагували в близькому оточенні вченого на його несподівану смерть.

Так, «Київський медичний журнал» за квітень 1922 р. опублікував некролог з цього приводу. У жалобному тексті колега-фізик П. С. Тартаковський згадує етапи зростання вченого: магістерська дисертація «До питання про діелектриків», докторська – «Оптичний резонанс як причина вибіркового відображення і поглинення світла»;

дослідження, що були узагальнені у праці «Исследование электролиза при помощи ультрамикроскопа»; вивчення явища дифузії газів крізь пористі тіла, яким Й. Й. Косоногов зацікавився в роки Першої світової війни, коли створив для фронту автоматичний прилад, що попереджував про газову атаку.

Привертає увагу те, що некролог опубліковано в медичному журналі, адже різнобічні наукові інтереси вченого розповсюджувались і на цю галузь. Окрім роботи на університетській фізичній кафедрі він встигав викладати також і на медичному факультеті Київського університету, читав лекції слухачам Фізико-медичного товариства [3]. А в роки війни, коли київські госпіталі були переповнені пораненими, вчений-патріот із дружиною брали участь в організації та безпосередній роботі рентген-кабінетів.

Скорботною публікацією учня Й. Й. Косоногова П. Г. Лапинського «Втрати науки» відгукнулись на смерть академіка у журналі «Природа» (1922). Автор при близькому знайомстві з Й. Й. Косоноговим був посвячений у біографічні подробиці навіть дитячих років учителя. Він переповідає, як небагатий, але здібний юнак з 11 років мусив займатися репетиторством з молодшими за себе дітьми. Це продовжувалося і у гімназичні та студентські роки, щоб матеріально підтримати себе, родину та зібрати кошти на подальше навчання в університеті. Сформована з дитинства працелюбність, як вважав сам Й. Й. Косоногов, допомогла йому у подальшому житті досягти успіхів у науці. Вражає розповідь про свідому пожертву вченого своїм здоров'ям під час дослідів з ультрамикроскопом у шкідливих умовах, через що він довгий час потребував лікування та відновлення здоров'я. У своїх спогадах П. Г. Лапинський зазначив, що саме в часи завідування Й. Й. Косоноговим фізичною лабораторією вона зміцнюється матеріально і стає науково-дослідницьким осередком університетських фізиків. Він з вдячністю згадує свого вчителя як чуйну, інтелігентну людину, відкриту до нових наукових ідей, що всіляко сприяла зростанню та успіхам своїх учнів [4].

Щиро та шанобливо, як і попередній автор, згадує свого вчителя метеоролог М. І. Данилевський у «Інформаційному бюлетені Укрмета» за березень 1922 р.: «Певний сили свого могутнього духу, небіжчик разом з тим далекий був від честолюбних змагань, а тим більше від погорди до менших за нього. Сам завжди, сягаючи далеко по за позирні межі, що визначаються «сучасним станом» науки, він завжди підтримував вільний

льот думки своїх учнів і співробітників і ніколи в жадному разі не гнобив їхньої вільної творчої ініціативи» [5].

Організаторський талант Й. Й. Косоногова дозволяв йому, окрім завідування університетською метеорологічною обсерваторією, очолювати Наддніпрянську метеорологічну сітку, при якій він організував Цукрово-бурякове відділення. Цій галузі присвячена частина наукових праць вченого, серед яких стаття «Метеорологічний момент у сортоводно-насіницькій справі».

Через сім років після смерті Й. Й. Косоногова колеги пом'янули його на березневих сторінках «Календаря Укрмету» за 1929 р. [6].

Ще один із учнів Йосипа Йосиповича, академік О. Г. Гольдман, у публікації за 1936 р. «Фізика за сто років у Київському університеті» («Наукові записки Київського державного університету. Ювілейний збірник») зосереджується у своїх споминах на педагогічній діяльності Й. Й. Косоногова: «За час керування Косоногова фізичною лабораторією (1903–1921 рр.), – пише автор, – робота її значно похвалилась. Чимало сприяв тому професор, що умів притягувати до себе молодь, підбадьорював її та підтримував її ініціативу; невтомний експериментатор, що майже як поет захоплювався красою спостережних явищ, він передавав своє захоплення і молоді, яка гуртувалась навколо нього; щодня, годинами працюючи в своїй лабораторії, він власним прикладом навчав упертій, витривалій роботі в науковому дослідженні; чутливим ставленням до співробітників він завойовував їх тривалі симпатії».

О. Г. Гольдман згадує, як у приватних бесідах професор Й. Й. Косоногов розповідав про свої зусилля створити ще в дореволюційні часи при Київському університеті інститут фізики за передовими прикладами подібних установ у США та Німеччині, який би був максимально наближений до потреб виробництва. Але через адміністративні перепони справа далі підготовки проекту не пішла.

Свій педагогічний досвід учений використав під час написання декількох ґрунтовних підручників з фізики: «Основания физики» для студентів, що був перевиданий п'ять разів; «Концентрический учебник физики для средних учебных заведений» (три видання) та для найменших – «Розмови з фізики». До речі, у рукописному варіанті «Розмов...» передую зворушливий епіграф автора: «Посвящается русским детям и в их числе моему сыну» [7].

Досягненням Й. Й. Косоногова-педагога, вважає О. Г. Гольдман, є його

учні, що проявили себе кваліфікованими науковцями та здібними організаторами. Серед згаданих ним прізвищ: О. М. Зарубін, П. Я. Харченко, П. Г. Лапинський, С. О. Калядник, М. П. Рашевський, Б. М. Раєвський, В. П. Лінник, Б. М. Янкович тощо [8].

У переліку є й прізвище К. М. Роздольської-Косоногової. Ксенія Михайлівна – вихованка професора Й. Й. Косоногова на Київських вищих жіночих курсах, згодом – дружина і колега. Відомо, що 1936 р. вона була доцентом Київського медичного інституту. До 25-х роковин з дня смерті Й. Й. Косоногова вона підготувала доповідь про видатного вченого, оповівши його біографію. Рукопис доповіді з поміткою про те, що її виголошено 1947 р. у м. Москві, також зберігається в особовому фонді Й. Й. Косоногова [9].

Дружина розповідає про коріння роду майбутнього науковця: мудрого діда-козака, твердого у правилах батька, ніжної матері; навчання з 14 років у Ніжинській гімназії, де сформувалось бажання займатися астрономією та фізикою; студії у Київському університеті під керівництвом відомого професора М. П. Авенаріуса і захоплення електрикою, вивчення якої на той час домінувало у фізиці. К. М. Роздольська-Косоногова детально оповідає про наукове становлення Йосипа Йосиповича, педагогічну діяльність, дає фахові оцінки його наукових праць та особистого внеску у фізичну науку. Цей рукопис має два додатки з біографічними датами та бібліографічними матеріалами.

Письмові свідчення про академіка Й. Й. Косоногова доповнюють фотодокументи з його фонду. Постать самого вченого, його людське оточення на фотографіях, навіть зафіксовані інтер'єри дають дослідникам додаткову цікаву інформацію, хоч більша частина зображень не проанотована і не має датування.

Найбільш ранній фотознімок 1880-х рр. – це учень Ніжинської гімназії Йосип Косоногов у форменому одязі серед товаришів [10].

Серед родинних знімків маємо кругле фото в паспарту з зображенням молодої жінки та написом на звороті «Дорогому любимому мужу. 18 марта 1910 г.», внизу невідомим автором приписано «умерла в 1912 г.» [11]. Ймовірно, це Косоногова Марія Валентинівна, яка народила Й. Й. Косоногову сина. Її ім'я та дати життя (1878–1912) викарбувані на сімейному склепі на Байковому кладовищі у м. Києві.

Маємо фотографію Й. Й. Косоногова з маленьким сином на дивані. Дати не має, але дитина виглядає віком до одного року, отже, це може бути

орієнтовно 1910 р. [12]. У документах фонду вченого та інших джерелах про сина Й. Й. Косоногова інформації обмаль. Йосип Йосипович згадує про нього у приватному листуванні з К. М. Роздольською-Косоноговою у 1915–1916 рр. [13]. На одному з листів навіть обведені контури дитячої ручки та ніжки, що свідчить про ніжне батьківське ставлення до дитини. І лише напис на сімейному склепі Косоногових свідчить, що молодший Йосип Косоногов помер у зовсім молодому віці і не на багато пережив батька: «Косоногов Йосиф Йосифович 20. VII. 1909–28. VII. 1926».

Наступне фото вченого у родинному колі – кімната та ж, що і на попередньому зображенні, поруч Ксенія Михайлівна, син-дошкільня і ще дві невідомі жінки [14].

Серед фотографій – квартира академіка. Мешкали Косоногови по вулиці Толстого (до 1920 р. – Караваєвській), будинок № 23, квартира № 3. Привертає увагу те, що це оселя освіченої людини – велика кількість книг, глобус, робочий стіл з паперами, настільною лампою та сімейною фотографією, поруч зручне крісло, а на стіні рахівниця, карта, календар, у рамочці випускне фото (ймовірно університетське) та ін. [15].

Майже половина фотографій фонду відображують вченого у звичному для нього середовищі учбових аудиторій та лабораторного обладнання. Є шість фотографій університетської метеорологічної обсерваторії, але без присутності на них самого Й. Й. Косоногова. Це зображення будівлі XIX ст. у стилі класицизму, що збереглася до нашого часу по вулиці Толстого, 14, та метеорологічного устаткування в зелені садиби обсерваторії [16].

Фотографії Й. Й. Косоногова серед колег у лабораторії та офіційна групова фотографія не визначені в особах і датах [17]. Можливо, що це колеги-викладачі Київського університету.

В окрему справу виділено презентабельний фотоальбом у шкіряній оправі з написом «Глибокоуважаемому профессору Й. Й. Косоногову 1890–1915». Зрозуміло, що це ювілейна дата – 25 років. Але є питання – з приводу чого: роботи в університеті, у фізичній лабораторії, метеорологічній обсерваторії? На першому аркуші альбому – Й. Й. Косоногов серед лабораторного приладдя. На інших дев'яти аркушах – колеги та, можливо, студенти в лабораторному інтер'єрі [18].

У фонді зберігаються шість фотографій з лабораторним устаткуванням та обладнанням. Це подвійні фотографії, що призначалися для перегляду на стереоскопі, який давав об'ємне зображення. Вочевидь, вони слугували для ілюстрування лекцій професора Й. Й. Косоногова [19].

Маємо п'ять фото Й. Й. Косоногова серед слухачок Київських вищих жіночих курсів. Поміж великої кількості жіночих облич можна відшукати К. М. Роздольську [20].

Крім вищезазначених зображень, у фонді є ще шість фотографій К. М. Роздольської-Косоногової. Вони, як і більшість, не мають анотацій і датування. На одній із них Ксенія Михайлівна з сином Косоногова на тлі природи, на інших – серед однокурсниць в аудиторії та лабораторії Київських вищих жіночих курсів [21].

У фонді налічується 14 фотопортретів Й. Й. Косоногова в різні періоди життя [22]. Більшість зображень без датування, але вони з реквізитами київських фотографів, що встановлює хронологічну межу – не раніше 1884 р. Серед датованих фото 1895 р. (рік іспитів на магістра) з написом «Дорогому отцу от любящего сына» [23] та 1902 р. з ліричним віршем-присвяченням на звороті [24]. Частина фотопортретів має офіційний характер, інші – в неформальній обстановці. Ця добірка має різноманітні зображення особи шляхетного вигляду, і дивує, що різні публікації з інформацією про Й. Й. Косоногова ілюструють однією й тією ж ненайкращою фотографією науковця.

Серед сімейних фотографій також зафіксована скорботна мить – академік Й. Й. Косоногов на смертному одрі 1922 р. [25].

Також є шість фотографій невизначених осіб з оточення Косоногових. Можливо, ці дорослі та діти на знімках – родичі, яких Й. Й. Косоногов мав багато, бо виховувався в багатодітній родині [26].

Особовий фонд академіка ВУАН Й. Й. Косоногова був упорядкований і став доступним для вивчення ще у 1977 р. Найактивнішим дослідником життя та наукової діяльності вченого є А. Є. Лень, який має у своєму доробку до десяти статей, де йдеться про Й. Й. Косоногова та його наукове оточення. До цього фонду періодично звертаються й інші дослідники, але вони лише фрагментарно використовують інформацію з документів у своїх публікаціях. Мета цієї статті, у якій проанотована лише частина матеріалів фонду, – привернути увагу до постаті вченого-фізика та людини – Й. Й. Косоногова. З наведених вище спогадів і фотодокументів вимальовується портрет відданого науці фізика-експериментатора та інтелекгентної, чуйної людини, яка варта довгої пам'яті та нашої вдячності. Ім'я його безпосередньо вплетене в історію Національної академії наук України, деяких вищих навчальних закладів, системи жіночої освіти, фізичної та метеорологічної наук та ін. Маємо надію зацікавити дослідників

та популяризаторів у галузі фізики, історії української науки, а також широку українську громадськість.

Список використаних джерел

1. *Локтев В., Пономаренко Л.* Фундамент природознавства (Сторінки історії Відділення фізики і астрономії НАН України) // Вісник Національної академії наук України. – 2009. – № 2. – С. 25.
2. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 202, оп. 1, спр. 127, арк. 163в-17.
3. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 73, арк. 40 зв.
4. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 74, арк. 31а–32.
5. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 75, арк. 1.
6. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 76, арк. 11.
7. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
8. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 77, арк. 53в–7.
9. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 78 на 34 арк.
10. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 60, арк. 1.
11. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 70, арк. 1.
12. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 61, арк. 1.
13. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 96 на 16 арк.
14. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 61, арк. 3.
15. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 69, арк. 1, 3.
16. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 62, арк. 1–5.
17. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 66, арк. 1–3.
18. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 63, арк. 1–10.
19. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 67, арк. 1–6.
20. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 68, арк. 1–5.
21. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 64, арк. 1–6.
22. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 72 на 14 арк.
23. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 72, арк. 2.
24. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 72, арк. 5.
25. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 65, арк. 1.
26. ІА НБУВ, ф. 202, оп. 1, спр. 71, арк. 1–6.

References

1. Loktiev, V., Ponomarenko, L. (Ed.). (2009). *Fundament pryrodoznavstva (Storinky istorii Viddilennia fizyky i astronomii NAN Ukrainy)*. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2, p. 25. Kyiv [in Ukrainian].
2. Fond 202, Inventory 1, Unit 127, Folio 16-17. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].

3. Fond 202, Inventory 1, Unit 73, Folio 40. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
4. Fond 202, Inventory 1, Unit 74, Folio 31–32. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
5. Fond 202, Inventory 1, Unit 75, Folio 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
6. Fond 202, Inventory 1, Unit 76, Folio 11. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
7. Fond 202, Inventory 1, Unit 28, Folio 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
8. Fond 202, Inventory 1, Unit 77, Folio 5–7. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
9. Fond 202, Inventory 1, Unit 78, Folio 34. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
10. Fond 202, Inventory 1, Unit 60, Folio 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
11. Fond 202, Inventory 1, Unit 70, Folio 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
12. Fond 202, Inventory 1, Unit 61, Folio 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
13. Fond 202, Inventory 1, Unit 96, Folio 16. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
14. Fond 202, Inventory 1, Unit 61, Folio 3. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
15. Fond 202, Inventory 1, Unit 69, Folio 1, 3. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
16. Fond 202, Inventory 1, Unit 62, Folio 1–5. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
17. Fond 202, Inventory 1, Unit 66, Folio 1–3. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
18. Fond 202, Inventory 1, Unit 63, Folio 1–10. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
19. Fond 202, Inventory 1, Unit 67, Folio 1–6. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
20. Fond 202, Inventory 1, Unit 68, Folio 1–5. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
21. Fond 202, Inventory 1, Unit 64, Folio 1–6. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
22. Fond 202, Inventory 1, Unit 72, Folio 14. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].

23. Fond 202, Inventory 1, Unit 72, Folio 2. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
24. Fond 202, Inventory 1, Unit 72, Folio 5. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
25. Fond 202, Inventory 1, Unit 65, Folio 1. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].
26. Fond 202, Inventory 1, Unit 71, Folio 1–6. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Iryna Kirzhaieva,

Senior Editor, Vernadsky National Library of Ukraine

Academician of the All-Ukrainian Academy of Sciences Y. Y. Kosonohov as Remembered by His Colleagues and Students and on Photographs (Based on Documents of the Archival Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine)

This article contains the analysis of a group of documents from a private archival fund of Academician of the National Academy of Sciences Yosyp Yosypovych Kosonohov, which are stored in the Archival Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine. The documents reviewed in this work include the memories of his students, colleagues and his wife. They shed light on his versatile scientific and educational activities in the field of physics, geophysics, meteorology, medicine, as well as details of the scientist's life starting from his childhood years. The written sources are accompanied by 50 photographs which illustrate the circumstances of the academician's life. These documents show that this outstanding scientist directly participated in the establishment of the All-Ukrainian Academy of Sciences, the work of some higher education institutions in Kyiv, the development of physics etc.

Keywords: Yosyp Yosypovych Kosonohov, All-Ukrainian Academy of Sciences, physicist, physics laboratory, physics textbooks, Kyiv University, Nizhyn Gymnasium, Higher Courses for Women.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2017 р.